

DÜŞÜNSEL AÇIDAN OSMANLI'NIN ÇÖKÜŞÜNÜ HAZIRLAYAN SEBEPLER

Ö. Faruk ALTIPARMAK*

Asr-ı Saadette müslümanların itikadî açıdan halledilmemiş hiçbir problemleri yoktu. Peygamberimiz ve O'na her hususta mutî olan sahabe, kendi içinde tutarlı ve ideal bir toplum oluşturmuşlardı. Ne var ki Hz. Peygamber'in vefatından sonra halife seçimi problemi, Hz. Osman'ın katli gibi meseleler, akaid sahasında farklı yorumları beraberinde getirmiştir. Bunlar, İslam ümmetinin iç meselelerinin getirmiş olduğu ihtilaflardır. Fakat asıl önemli olan, İslâm'ın evrensel boyutunun gereği olan, gelişmenin ve fetihlerin getirmiş olduğu yabancı kültür ve düşüncelerle tanışmasıydı. Ayrıca Kur'an'ın kendini kendi içinde revüze etme kabiliyetini de göz önüne alarak son derece Kur'anî olan fikir hürriyetinin toleranslı şemsiyesi altında yabancı kültürleri bir defadan silip atmak mümkün olmayacaktı. Böylece Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilafet meselesi gibi iç tartışmalar, Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilafet meselesi gibi iç tartışmalar, Hz. Peygamber gibi büyük bir otoritenin müslümanların aralarından ayrılması ve özellikle yabancı kültürlerin İslâm'la tanışması sonucu Kelâm ekollerinin doğmasına sebep olmuş ve felsefi eserlerin tercümesiyle de İslâm düşüncesi felsefe - şeriat, akıl ve nakil tercihleri yönünden gelişmiştir.

Kindî ile başlayan Meşşâî İslâm filozofları, akıl ve nakil birliği ilkesini benimsemişler, her ikisinin de gerçeğin bir yanını temsil ettiği fikrinden hareketle, her ne kadar sonuçta iki kaynak aynı noktada birleşirse de, meramlarının farklı olduğu ve bu iki yolun birbiriyle çelişmediği, aksine birbirini desteklediği sonucuna varmışlardı.⁽¹⁾

Kelâm ilmi ilk defa Mutezile taraftarlarınca kurulmuştur. İlk İslam filozofu olarak kabul edilen el- Kindî (ö. 866), Mutezîlî düşüncelere sahip olup, aynı zamanda felsefeyle ilgili olarak çeşitli te'lifler yapmıştır. Daha sonra İslam dünyasında Eş'arî (ö. 969) ve Maturîdî (ö. 944) nin Ehl-i Sünnet kelâmını sistematize ettiğini görüyoruz. Bu durum, Gazzalî'ye gelinceye

(1) Kartığa, Bekir, Onüçüncü Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi, B.F.T. s.288

* HR.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi

kadar akıl- vahiy veya din- felsefe ilişkileri yönünde devam ederken Gazzali'den sonra İslâm dünyasında fikri planda bir düşünüş izlenmektedir. O'nun kaleme aldığı "Tehafütü'l- Felâsife" adlı eserinde Aristoteles felsefesinin üç bölüme ayırır, bunlardan ikisini kabul, birini reddetmektedir. O'na göre Aristotelesci felsefenin ana bölümlerinden birini oluşturan tabiat felsefesi, insan aklının bulduğu doğruların ifadesidir. Ve bunların din ile çelişik olduğunu iddia etmek yanlıştır. Böylece Gazzali, felsefenin bu bölümünün reddedilemeyeceğini bildirmektedir. İkinci kısım ise, ifade vasıtası olan dilin kuralları olan mantıkla ilgilidir. Bunun da İslam açısından reddi gerekmemektedir. Onun asıl tartışacağı konu bu felsefi düşüncenin üçüncü kısmını teşkil eden metafizik problemlerdir. Ve bu konuda hem Aristotelesi reddetmekte, hem de onun temsilcisi durumunda bulunan Farabi ve İbn Sina'yı red, hatta tekdir etmektedir. Gazzali'nin bu eserinin İslam düşüncesi alanında iki yönlü etkisinden söz etmek mümkündür.

a- İslam dünyasının genel olarak felsefe ve entellektüel düşüncesinin kaygı ile karşılanması sonucunu doğurmuştur.

b- Aristotelesci felsefenin tabiat bilimi ve formel mantıkla ilgili spekülasyonlarının, dini ilimler için temel alınmasını sağlamıştır.

Daha sonra iki büyük islam düşünürü Fahrettin er- Razi ve Nasirüddin Tusi iki büyük düşünce akımı çevresinde (Sünni - Şii) bu temellendirme işlemini tamamlayacaklardır.⁽²⁾

Böylece yukarda ismi geçen iki düşünür sayesinde Yeni Platoncu yorumuyla Aristoteles felsefesi dinî bir bilim olan son dönem İslam Kelâmı'nın ana temaları haline gelir.

Oysa Aristotelesci düşünce zengin malzemesi, dikkatle örülmüş doku-su ve kemikleşmiş yapısıyla hiçbir düşünceye nasip olmayacak şekilde asırlarca insanları kendine cezp etmiş ve böylece bir yandan bilim ve felsefe süre gelmesine ve yaygınlaşmasına zemin hazırlarken, diğer yandan da insanlığın sahip olduğu yaratıcı bilgi ve düşünce kapasitesini kendi katı sınırları içinde tıkağıp hapsedmiştir. İslam dünyası Rönesans'tan çok önceleri özellikle bilim alanında bu fasit daireyi kırmış olmasına rağmen daha sonra Haçlı Seferlerinin Moğol istilalarının etkisiyle tekrar o fasit daireye girmiştir.⁽³⁾ İşte bu bağlamda Gazzali sonrasında entellektüel anlamda fikir hayatında bir durgunluk belirmektedir. Nitekim bu hususta İbn Haldun'ın tesbiti çok enteresandır.

"Gazzali, Meşşai filozofların görüşlerini Tehafütü'l- Felâsife adlı eseriyle reddetti. Kendisinden sonraki kelâm ilmi meselerini, felsefe ilmi mese-

(2) Karlığa, Bekir, age. s.288-289

(3) Karlığa, Bekir, age. s.291

leriyle karıştırdı. Bu durum, Kelâm ilmi konularını İlahiyat ilminin konularına benzemesinden ve incelemeleri sırasında felsefi meselelerle karşılaşmalarından ileri gelmiş, bunun bir sonucu olarak bu iki ilmin meseleleri tek bir ilimmiş gibi birbirleriyle karışmıştır. Nitekim Fahrettin Er-Razı de" "Me-bahis- Meşrikiye"sinde filozofların tabii ve ilahi ilimleri inceledikleri vakit takip ettikleri tertipleri değiştirerek birbirlerine karıştırdılar. Ve diğer kelamcılar da aynı metodu takip ettiler.⁽⁴⁾ Böylece felsefeleşmiş bir kelamla karşılaşmış oluyoruz ki, daha önce de değinildiği üzere Aristoteles felsefesi Kelâma girerek düşünsel alanda tıkanıklığa sebep olmuştur.

İslam dünyasının bu keşmekeşlik içerisinde bulunduğu bir ortamda, Osmanlıoğulları'nı tarih sahnesinde görmekteyiz ki, bu Osmanlıoğulları'nın büyük bir misyonu üstlenmesi demektir. Osmanlıoğulları bir yandan İslam Alemi'nin siyasi birliğini, Sünni Akide etrafında tesis etmeye çalışırken diğer yandan da, İslam düşüncesini, esasları Gazzali tarafından belirlenen felsefeleşmiş olan sünni kelâm üzerine bina etmeye çalıştı. Öte yandan Moğol istilasının sonucunda büyük çapta İsmaili ve Caferî Şiiliğinin etkisine giren Kuzey Irak, İran ve Maverannehir bölgesindeki sünnî bilginler, Diyar-ı Rum'da hükümlerlerini kökleştiren Osmanlıoğulları tarafından büyük imkanlarla Anadolu'ya çağırılmışlar ve bu sayede kısa zamanda Bursa ve Edirne gibi Osmanlı başkentleri ünlü bilginlerin uğrak yeri haline gelmiştir.⁽⁵⁾

Fatih, İstanbul'u fethettikten sonra burayı ilim ve kültür merkezi haline getirerek Sahn-i seman denilen medreseleri kurdu. Bu medreselerde ders verecek çaplı bilginleri buraya davet etti. Artık İstanbul, bir bilim merkezi haline gelmiştir. O zamanlar İslam dünyasının bilginleri İstanbul'da toplanıyordu. Örneğin Sultan Fatih İlim heyet bilginini Ali Kuşçu'yu Maverannehir'den davet etmiştir.⁽⁶⁾

Bu durum Kanuni dönemine kadar böylece devam etmiş ama ne yazık ki XVI.yy. ortalarından itibaren bozulmaya başlayan medreselerden, akli ve müsbet bilimler programlarından çıkarılmış yalnız dini bilimler öğretilmiştir. Böylece eleştiri ve tartışma yöntemi bırakılarak, aktarmacı bir yöntem izlenmişti.⁽⁷⁾

Osmanlı Devleti genel anlamda siyasi başarıları yanında düşünsel ve kültürel atılımları bir türlü gerçekleştirmedi. Bunu da daha önce açıklandığı üzere Gazzali sonrası fikir hayatında ki duraklığın bir devamı şeklinde anlamak gerekir.

İşte Kanuni dönemine kadar her alanda büyük bir terakki gösteren

(4) İbn Haldun, Mukeddimе, c. II s.606

(5) Karlığa, Bekir, age. s.292-293

(6) Ünver, Süheyl, Ali Kuşçu, Hayatı ve Eserleri, s.

(7) Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi, s. 72-73

Osmanlı devletinde çeşitli iç ve dış olaylardan dolayı Kanunîden sonra devletin çöküşünü bariz bir şekilde izlemek mümkündür. Nitekim siyasi çözümlenin tabii sonucu olarak İlmîye sınıfında da büyük bir bozulma baş göstermiştir. Ta baştan beri ihdas edilen medrese kurumlarına rağmen, idarede olduğu gibi, İlmîye sınıfında da usulsüz yollarla atamalar yapılmıştır. XVI. yy. sonralarına doğru Osmanlı Medreselerinde hikmet (felsefe) derslerinde o dönemin mütefekkir alimlerin Kadı Zade Rumi Ali Kuşçu, Kınalı Zade gibi şahsiyetlerin eserleri okutulduğu halde, fetvalarla medreselerden felsefe dersleri kaldırılmış, yerine esasen bütün dönemlerde okutulan fıkıh, usül-ü fıkıh derslerine geniş yer verilmiştir. Zamanla da bu ilim yuvalarına müderris atamalarında usûl ve erkâna riayet edilmeden rüşvetle ehil olmayan ve onbeş yaşından küçük kimselerin atanmaları yaygın hale gelmiştir.⁽⁸⁾

Koçi bey ise, Padişah'a sunduğu 1631 tarihli raporunda herkesin rüşvet, hatır- gönülle müderrisliğe geçebildiğini kaydeder ilim sahasının cahillerle dolduğunu, bilgili ile cahil arasında bir fark gözetilmediğini belirtir.⁽⁹⁾

Fatih Sultan Mehmet'in bu hususta göstermiş olduğu hassasiyet, kendisini bizzat medreselerde dersleri dinleyerek kabiliyetli talabelerin isimlerinin yanına not edip daha sonra boşalan kadrolara bizzat atamalarını sağlaması göz önüne alınınca bu hususta gösterilen itinanın, o dönemin idari ve ilmi açıdan ne kadar hassas bir doku şeklinde örüldüğünü göstermektedir. Ne var ki II. Beyazıt zamanında padişahın bizzat müdahaleleriyle iltimas başlamıştır. Meşhur İbn Kemal, Kadıasker Müeyyet Zade Abdurrahman Efendi mensuplarındandı. Şeyhülislam bulunduğu sırada Müeyyet Zade'nin oğlu Abdulvahhap Efendiye iyilik etmek isteğiyle Abdurvahhap Efendi'nin kırk akçelik yevmiyeli bir müderrisliğe tayinini Vezir-i azam Makbul İbrahim Paşa'dan rica etmiş, o da bunu Kadı asker Fenari Zade Muhittin Efendi'ye söylemiştir. Oysa o tarihe kadar kırk akçe ile doğrudan müderrislik, Fenari Zade evladına mahsus olduğundan, Kadı asker bu teklife yanaşmamakla beraber red etmeyerek Abdurvahhap Efendiye otuz akçe yevmiyeli Çandarlı Zade İbrahim Paşa Medresesine tain edip İbrahim Paşa Müderrisi Perviz Efendiye kırk akçe ile Mahmut Paşa Müderrisliğine tevcih eylemiştir.⁽¹⁰⁾

Görülüyor ki XVII. yy ortalarında Devlet- i Aliyye, büyük bir ekonomik ve sosyal krizin içerisinde bocalarken diğer yandan da geleceği için son derece tehlikeli olan önemli olan bir ilmî ve fikrî bunalımla karşı karşıya bulunuyordu. Başta Padişahlar olmak üzere önde gelen yöneticiler bu kötü gidişe dur demek için çareler arıyorlardı. Ne varki, asıl bu çareleri arayıp

(8) Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı, b.67

(9) Koçi Bey Risalesi, s.42

(10) Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı, s.68

bulacak zümre olan ilmiye sınıfı mensupları yeni çözümler önereceklerine, çoğunluğu yeniçerilikten yetişme olan seyfiye ve daha çok, saray erkan ve usulünü öğrenen, Osmanlı devlet bürokrasisini bilen, fakat derin bir bilgidenden yoksun olan kalemliye erbabının günü birlik şartları ön planda tutarak ortaya koydukları çözümlere meşruiyet kisvesi geçirmeden öte bir çalışma yapmıyorlardı. Bu nedenle kökleri tarihe dayanan bir kültür ve medeniyet problemi ile karşı karşıya bulunan Osmanlı aydını bir takım günü birlik palyatif tedbirlerle sorunun üstesinden geleceğini sanıyordu. Onlara göre o çıkmazdan kurtulabilmenin yolu, bir asır öncesine geri dönmektir. Kanun-ı Kadim uygulanırsa ve her işte detayları belirlenmemiş şer'î ahkam tatbik edilirse, sorun kendiliğinden çözülecektir. Ama ne bir türlü Fatih- Kanuni döneminin ihtişamına dönebiliyor ne de şeriat tam olarak uygulanabiliyordu. Aksine devlet her giden gün kan kaybına uğruyordu.⁽¹¹⁾

Katip Çelebi, *Keşfü'z zünun*'da şöyle değerlendirir:

"Osmanlı Devletinin ortalarına kadar Rum diyarında Hikmet ve Felsefe pazarı pek verimliydi. O asırda kişinin şerefi tahsil ölçüsünde, akli ve nakli ilimleri hatası nispetinde idi. Ve o dönemlerde Allame Şemseddin Fenari, Fadıl Kadı Zâde- i Rûmî Allame Hoca Zâde, Allame ali kuşcu, Fadıl Müeyyed- Zade gibi felsefe ve hikmeti birleştiren seçkinler vardı. Çöküş dönemi gelip çatınca bazı müftilerin felsefe öğrenimini engelleyip, Hidâye ve Ekmel dersleri öne sürmeleriyle ilim rüzgarı duruverdi. Şekli olan çok az bir kesim müstesna, bütünüyle kaybolup, gitti."⁽¹²⁾

Gerçi III. Murad bu bozukluk yüzünden sadr- ı azam vasıtasıyla, Fatih döneminin medreseler hakkındaki kanunun tamamen tatbikini emretmiştir. Fakat bozukluğun devam etmesi, Hatt-ı Humayunun muallakatta kaldığını gösterir. Bu durum XVII. yy boyunca da devam edecektir.

Batıda bilim ve teknolojinin temeli atılırken, Osmanlı Devleti siyasi ekonomik ve kültürel alandaki gelişmelerin ne olduğunu tespit etmek imkânına sahip değildi. Sanki sihirli bir el onlardan bu feraseti almış, problemleri çözememe çaresizliğine düşürmüştü. Yukarıda değinildiği üzere, bazı padişah ve yöneticiler bu gidişi durdurmak teşebbüsünde bulunmuşlarsa da, onların bu uğraşmaları günü birlik tedbirlerden öteye gidememiştir.

Önce şu tespiti yapmamızda fayda vardır: Kur'an yapısal özelliğinden dolayı çağlar üstü olup, her dönemin şartlarına hitap edebilecek bir yapıya sahiptir. Osmanlı özellikle XVI. yy sonlarından itibaren girmiş olduğu bu girdaptan kurtulmak için Kur'an'la gelişen hayat arasında irtibat kurabilecek aydın kesimini yetiştirememiştir. Mevcut birikimle yetinerek bilhassa

(11) Karlığa, Bekir, age. s.286

(12) Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünun* II. s. 680

baba mirası yiyen evlad olma noktasında kalmıştır. O miras çok iyi işlenmediği, iyi yorumlanmadığı içindir ki, hem o dönemde sarsıntıları olmuş, hem de günümüzde o dönemin sarsıntılarının izleri halâ devam etmektedir. Böylece, siyasi sarsıntılara paralel olarak kendini gösteren ilim ve fikir hayatındaki bu düşüş, Osmanlı'nın çöküşünü de hızlandırmaktaydı.

Ne var ki, XVII. yy'ın son çeyreğiyle XVIII. yy'ın ilk çeyreğini Osmanlı düşüncesi bakımından bir uyanış dönemi olarak nitelendirmek mümkündür. Nitekim bu dönemlerde bir yandan pozitif bilimlere doğru bir eğilim baş gösterirken, öte yandan da halkın daha iyi aydınlanmasını sağlamak üzere, bir çok temel eserin çevirisine başlanır. Ayrıca, aynı dönemde, Osmanlı biginlerinin ilgi alanının genişlemiş olduğunu görüyoruz. Daha önceki iki asırda çoğunlukla dini ilimler ağırlıkta bulunurken, XVII. asrın ortalarından itibaren fikri ve felsefi konuların ağırlık kazanmaya başladığı görülmektedir.

Her ne kadar bu dönem düşüncesinde köklü değişiklikler görülme de, bilgin ve düşünürlerin, Tasavvuf, Kelam, Felsefe, Tıp, Fizik, Astronomi, Matematik ve Tarih gibi bilimlerle ilgilenmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Katip Çelebi'nin Fizik ve Hendese okutmak için bir öğrenci dahi bulamadığı günler geride kalmış ve bunun yerine gerek dış dünya ile ilgili coğrafi konular gerek tarihi konular, gerekse pozitif bilimle ilgili sahalarda çalışmalar yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu eserler, saydığımız bütün konularda, muhteva bakımından geçmiş asırlarda geliştirilen İslâm bilim ve düşüncesinden farklı olmamakla beraber yeni bir atılım ve yeni bir canlanmanın başlangıcı olması bakımından dikkat çekicidir.⁽¹³⁾ Bunun nedeni de, Katip Çelebi'nin teşvikleriyle o dönem aydınlarımızın sadece dini konulara eğilmenin yeterli olmayacağını anlamış bulunmalarına ve XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işbaşında bulunan özellikle Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Amcazade Hüseyin Paşa, Çorlulu Ali Paşa, Şehit Ali Paşa, Nevşehirli İbrahim, Hekimoğlu Ali Paşa gibi ilim ve düşünce hayranı vezirlerin bu iş için çeşitli imkânlar sağlamalarına bağlayabiliriz. Eğer bu fikri canlılık sürseydi, elbette Osmanlı Devleti Batı karşısındaki subjektif tavrını çok erken değiştirecek ve Batıda olup bitenleri iyice takip edip, buna karşı gerekli müsbet tavrı takınacaktı. Ve Fransız İhtilalinin dünyayı kasıp kavurmasından önce yenileşme alanında önemli mesafeler alınabilecekti.⁽¹⁴⁾

Görülüyorki, XVIII. yüzyıl başlarında Osmanlı fikir hayatı büyük bir atılım ve canlılık içindedir. Bir yandan dış ülkelere elçiler gönderilerek dış dünyadaki gelişmeler yakından incelenmeye çalışılmakta, diğer yandan halkın kültürel düzeyinin yükselmesi için, o zamana kadar pek rağbet edilme-

(13) Karlığa, Bekir, a.g.e. s.305

(14) Karlığa, Bekir, a.g.e. s.306-307

yen tercüme faaliyetlerine hız verilmektedir. Özellikle tarih, dil bilimleri ve düşünce ağırlıklı eserler, belirli ölçüde de olsa, Arapçadan, Farsçadan, Türkçeye çevrilmektedir.⁽¹⁵⁾ Osmanlı Devletinin XVIII. yüzyıldaki canlı fikir hayatıyla ilgili olarak, bilgi vermek bakımından o dönemin önemli ilim ve fikir adamlarının isim ve uğraş alanlarını şöylece belirtebiliriz:

1- Kadıasker, Abdülbaki Arif Efendi (1713) Fıkıh, Kelam, Akaid'de ilim sahibi idi.

2- Mostar Kasabasından Mustafa Efendi (1707) Usul-i Fıkıh, Mantık, Feraiz, Adab ve Meani alanında da gerek müstakil ve gerekse şerh ve haşiyeleri ihtiva eden 25 eser yazmıştır.

3- İshak Hocası Ahmet Efendi,(1708), Tefsir, Kelam, Mantık Hendeze ve Akaide dair eserler vermiştir.

4- Yanyalı Hoca Es'ad Efendi (1730)Mütefekkir bir alim olup, felsefe ve müsbet ilimlerle uğraşmıştır.

5- Maraşlı Saçaklı-Zade Mehmed Efendi (1732) Tefsir, Kelam, Mantık, Meâni ve münazara ile ilgili eserler vermiştir. Medreselerdeki haşiyeciliğe karşı çıkarak, klasik tarzda eser vermeyi savunmuştur.

6- Aziz Muhmud Hüdâi Efendi torunlarından, Üsküdarlı Mehmed Emin Efendi (1736) Fıkıh, Akaid,Kelâm ile ilgili eserler vermiştir.

7- Carullah Veliyyüddîn Efendi, (1738) Tefsir, Hadis, Hey'et, Mantığa ilişkin eserler vermiştir.

8- Kazovalı Ahmet Efendi (1750) Tefsir ve Akaide ilişkin şerhleri vardır. Mutasavvıflar aleyhtarlığıla meşhurdur.

9- İzmirli Mehmed b. Veli (1752) Kelam, Fıkıh, Tefsir alanında eserler vermiştir.

10- Abdullah Hilmi (1753) Tefsir, Hadis; Kıraat ilminde kuvvetliydi.

11- Mehmet Akkirmânî (1760) Mekke Kadısı iken vefat etmiştir. İkîlü't Terâcim adlı Felsefe ve hikmetten bahseden bir eseri ve hadise dair şerhleri, Mevzuâtü'l Ulûm Risalesi ve diğer te'lifleri de vardır. Zemahşeri'nin Evkâfu'z- Zeheb adlı eserini 100 makle üzerine şerh etmiştir.

12- Ebu Said Hadimi (1762) Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Akaide dair eserler yazmıştır.

13- Nasır İbrahim Efendi, (1774) Hadis, Tasavvuf, Tarih, Ahlak ve Feraize dair eserleri vardır.

(15) Karlığa, Bekir, age. s.325

14- Gelenbevi İsmail Efendi, (1791) Hikmet, Mantık ve Âdâba dair birçok eserleri vardır.

16- Müftüzade Mehmet Efendi (1792) Ayaklı Kütüphanesi lakabıyla maruftur.

Görüldüğü gibi, Kanuni'den sonra siyasi ve ilmi alanlarda ortaya çıkan bunalıma, çeşitli yöneticilerce zaman zaman müdahaleler yapılmış ise de, bunlar kısa mesafeli tedbirlerden öteye geçememiştir. Ayrıca 17. yüzyıl sonuyla 18. yüzyılın başından itibaren dönemin menevver sadr-ı azamlarından özellikle Damat İbrahim Paşa'nın ilmiye sınıfını teşvik ve tergipleri sayesinde ilmî alandaki atılımlar, önceki yüzyıllara göre daha akılcı ve realist olmuş, entellektüel anlamda ilim adamı yetiştirme imkânı elde edilmiştir. Yukarıda isimleri ve ilgilendikleri alanlar hakkında verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, değerli ilim adamları fevkalade nitelikte eserler vermeye başlamıştır.

Hülasa olarak,

Osmanlı Devleti kurulduğu yıllarda Gazzali sonrasının fikri tıkanıklığı iklimine girmiş Sultar Fatih dönemine kadar akli ve nakli ilimlerde dengeyi korumaya çalışmıştır. Özellikle Kanuni döneminden sonra İslam dünyasının Gazzali sonrasında girmiş olduğu düşünsel tıkanıklığın etkisinde kalarak elinde olmayan bu tıkanıklığı açabilecek dinamik güçleri ortaya çıkararak, devreye sokmadığı için, siyasi başarılarının yanında düşünsel alanda yeni atılımları bir türlü gerçekleştiremedi. Buna bağlı olarak İlmiye sınıfının da bozulması ve ilmi nitelikli makamlara rüşvet ve hatırla atamaların yapıldığını da düşünecek olursak Osmanlı Devletinin çöküş nedenlerinin düşünsel ve kültürel boyutunu, daha iyi anlamak imkanına sahip olabiliriz.